

TARIM POLİTİKALARI VE TARIMSAL YAPIDAKİ DEĞİŞİMLER

Tayfun ÖZKAYA¹ Gökhan GÜNAYDIN² Mehmet BOZOĞLU³

Emine OLHAN⁴ Cengiz SAYIN⁵

ÖZET

Bu bildiri de dünyada ve Türkiye’de 1980 ve özellikle Uruguay Turu Tarım Anlaşması sonrası tarım politikalarındaki değişiklikler, nedenleri ve bunun dünya ve özellikle Türkiye tarımsal yapısındaki oluşturduğu değişiklikler incelenmiştir. Türkiye tarım politikalarındaki değişim gelişmiş ülkelerin istediği doğrultuda gelişmektedir. Bu nedenle öncelikle ABD ve Avrupa Birliği başta olmak üzere gelişmiş ülkelerin tarım politikalarındaki değişimin nedenleri ve yönü incelenmiştir. Daha sonra ise Türkiye’nin tarım politikasındaki değişimler incelenmiştir. Politika değişiminin; tarımsal üretim, iç ticaret hadleri, tarımsal dış ticaret, tarımsal istihdam, tarıma girdi sağlayan ve ürünlerini işleyen piyasalardaki yoğunlaşma üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Gelişmiş ülkeler 1980'lere kadar arzi etkileyen ve fiyatlar üzerinde doğrudan etkili olan desteklemeler yoluyla büyük bir tarımsal üretim hacmine erişmişlerdir. Bu dönemde tarıma girdi sağlayan ve tarımsal ürünleri işleyen şirketlerde de büyük bir yoğunlaşma oldu. Çoğu ABD’li bir kısmı da Avrupa Birliğinden az sayıda şirket bu alanları kontrol etmeye başladılar. GATT-1994 Uruguay Turu Tarım Anlaşması ile ülkelerin tarıma sağladıkları destekleri azaltmaları ve gümrüklerini indirmeleri kabul edildi. Bu yıllara kadar az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler karşısında büyük bir güç biriktirmiş olan gelişmiş ülkeler ise anlaşmada söz verdiklerini büyük ölçüde yerine getirmedi. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerin tarım politikaları yapısal uyarılma politikaları ile büyük ölçüde etkilenmiştir. Türkiye’de de işler benzer şekilde gelişti. Özellikle 2001’de imzalanan Tarımsal Reform Projesi ile fiyatı etkileyecek destek politikası yerine doğrudan gelir veya prim gibi politikalar uygulandı. Seksenli yılların ikinci yarısından itibaren tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi ile boşalan alana yerli veya yabancı tekeller yerleşti. Bu politikaların sonuçları ise olumsuz olmuştur. Tarım ürünleri dış ticareti açık vermeye, iç ticaret hadleri kötüye gitmeye başladı. Bir çok tarla bitkileri ve hayvansal üretim ya durakladı ya da geriledi. Yalnızca meyve ve sebze üretimlerinde artışlar sürmektedir. Ancak meyve ve sebze üretiminde de büyük şirketlerin piyasa hakimiyeti fiyatları geriletmekte, anlaşmalı tarım çiftçilerin kendi toprağında ücretle çalışan proleterlere dönüşmesinin aracı olmaktadır.

Uluslararası alanda Türkiye tarım konusunun Dünya Ticaret Örgütü görüşmelerinden çıkarılması konusunda yapılan girişimleri desteklemelidir. Her ülke besin egemenliğine sahip olmalıdır. Gereken alanlarda çiftçiyi desteklemekten çekinmemelidir. Toprak reformu yapılmalı, kooperatiflerin gelişmesine katkı verilmelidir. Çevreyi, besin sağlığını kötüleştiren, çiftçi ve tüketicileri ezen endüstriyel tarım sistemleri yerine ekolojik, permakültür, düşük girdili sürdürülebilir tarım sistemleri desteklenmelidir. Büyük perakendeci zincirlerin hakimiyetinin sürdüğü bir yapı tek başına kırsal ve kentsel alanda besin egemenliğini tehdit edecektir. Kentlerde tüketim kooperatifçiliğine destek verilmelidir. Çiftçiler ve kentliler arasında dayanışma kurulmalı, doğrudan pazarlama seçenekleri denenmelidir.

Anahtar sözcükler: tarım politikaları, destekleme, Uruguay Turu, yapısal değişim, serbest piyasa

¹ Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir

² Bolu İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bolu

³ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Samsun

⁴ Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Ankara

⁵ Akdeniz Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Antalya

DÜNYA TARIM POLİTİKALARINDA SERBEST TİCARETE DÖNÜŞ

ABD ve AB ülkeleri başta olmak üzere gelişmiş ülkeler, 2. Dünya Savaşı sonrasında tarımsal üretimi hızla arttıran tarım politikaları sayesinde büyük miktarlarda tarım ürünü ihraç edebilecek bir konuma geldiler. Bu politikalar 1980'lere kadar az çok üreticiyi de koruyacak şekilde fiyatları desteklemeyi de öngörüyor ve fiyatların belli bir eşiğin altına inmesini önliyordu. Bu amaçla üretim kotaları da uygulanmakta idi. Ancak özellikle 1980'lerden sonra desteğin yönü değişmeye başladı. Seksenli yılların sonrasındaki özel sektörün hâkimiyetindeki değişimler çok daha fazla merkezleşmiş ve çok sıkı bir şekilde kontrol altında olan bir gıda sistemine doğru oldu. Gerek yerel toplumlar gerekse gelişmekte olan ülkeler kendilerini kısıvrak yakalanmış hissetmeye başladılar. Murphy (2009) moda olan "serbest ticaret" sloganının semt pazarı imajı ile desteklendiğini ileri sürmektedir:

"Birçok satıcı ve alıcının geldiği, sebze ve meyve satılan semt pazarlarında her şey herkesin gözü önünde olmaktadır ve "serbest piyasa" bu imajdan güç almaktadır. Serbest piyasa bütün dünyayı bir pazar yapma iddiasındadır. Ancak gerçek böyle değildir. Arjantin, Brezilya ve ABD çiftçilerinin soylarını getirip en fazla fiyat verene mallarını verecekleri bir küresel pazar yoktur. Bu çiftçiler için gerçek ürünlerini satabilecekleri, çiftliklerinin yanında tek bir alıcı olduğudur. En fazla iki alıcı olabilir. Ürünleri kalite kontrollerine tabi tutulacaktır. Sağlık kontrolleri ve politik kaprisler söz konusudur. Küçük çiftçilerin durumu daha da beterdir. Kötü yollar, yetersiz depolama olanakları, dengesiz arazi dağılımı, kötü yasalar, dengesiz pazar güçleri, zayıf yerel ve ulusal kurumlar hepsi ticareti etkiler ve hiç biri serbest değildir.

Gerek ABD gerekse Avrupa Birliği 1947'de imzaladıkları GATT anlaşmasında tarımı dışarıda tutmuşlardı. Tarımı ticaretin dışında tutma Uruguay Turu denilen görüşmelerde sona ermeye başladı. En son olarak 1994'de Fas'ın Marakeş toplantısında devletler bir dizi anlaşmalar imzaladılar. Bunlardan en önemlileri Tarım Anlaşması ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulması idi. Tarım anlaşmasında yapılmak istenen, etkin olmadığı iddia edilen üreticilere yardımların kesilmesi, yüksek gümrük vergileri içeren tarife duvarlarının yıkılması, devlet tarafından kontrol edilen gıda stoklarına son verilmesi, dünya tarımsal pazarlarının serbestleştirilmesi olarak ilan edildi. Bu sayede tarımsal metaların fiyatları yükselecekti. Kuralsızlaştırılmış pazarlardaki çiftçiler için bunun iyi olacağı söyleniyordu. Aynı zamanda keskin rekabet tarafından yaratılacak olan verimlilik sayesinde tüketiciler de daha az ödeyeceklerdi. En yüksek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ülkelerde belirli ürünlerin yoğunlaştırılması, özel şirketlerin ürünlerin nerede üretip, nerede ihtiyaç duyacakları sorununu çok iyi yönetecek olmaları, devletin bugüne kadar yaptığı gereksiz harcamaların kesilmesi sayesinde çevresel verimlilikler de yükselecekti. Hatta dünya pazarlarında rekabet edemeyip kaybedecek olanlar bile gerçekleştirecek ekonomik kalkınma sayesinde kentlerde veya tarım dışı sektörlerde iş bulacaklardı. Böylelikle herkes sonunda kazanmış olacaktı. Uruguay Turu serbest ticaret vizyonunu gerçekleştirmeye yardımcı olacaktı. ABD, Avrupa Birliği ve Japonya gibi sanayileşmiş ülkelerin tarım alanındaki harcamaları kontrol edilecek, böylelikle gelişmekte olan ülkeler ucuz tarım ürünleri üreticileri olarak bu karşılaştırmalı üstünlüğü kullanacaklardı. Halbuki gerçekler hayallerden tamamen farklı yönde gelişti. Kalkınmış ülkelerin tarım programlarındaki harcamaların azalması konusunda anlaşmanın hiçbir etkisi olmadı. Bu programlar birçok çiftçiyi ve tarıma dayalı sanayi doğrudan veya dolaylı olarak desteklemeye devam etti. Tarife dışı engellerin tarifelere dönüştürülmesi olağandışı yeni tarifeler yarattı. Örneğin bazı kalkınmış ülkelerde süt ve ürünleri ithalatında böyle oldu. Dünya Bankası, OECD ve diğer bazı kuruluşlar tarafından daha önce söylenmiş olan iyimser sözler anlaşma imzalandıktan sonra hızlıca ve dramatik ölçülerde geri alındı. Uruguay Turu'nun tamamlanmasından önce Dünya Bankası ve OECD'nin ortak bir çalışmasında müjdelenen kazançlar 250 milyar dolar olarak ileri sürülmüş iken, 1995'de Dünya Bankası ancak 40 ile 60 milyar dolar kazanç olacağını söyledi. ABD tarımsal harcamalarda yapacağı kesintilerde anlaşmanın ilk yılı olan 1995'de zaten ulaşılmış olduğu düzeyi beş yıllık bir sürede gerçekleştireceğini belirtti. Diğer taraftan uygulama problemleri de vardı. Birçok gelişmiş ülke düzeltmeleri gereken ticareti bozucu davranışları olmadığını

düşündü. Anlaşmada eğer en az gelişmiş ülkeler ve net olarak gıda ithal eden gelişmekte olan ülkelerde gıda fiyatları aşırı derecede artarsa fonlar sağlanacağı kararlaştırılmıştı. Ancak 1995 ve 1996'da gıda fiyatları tırmanarak bu ülkelerin gıda ithalat faturasını %40 arttırdığında bu karar uygulanmadı. IMF anlaşmanın bu probleme yol açamayacağını, çok yeni olduğunu söyledi. Gelişmiş ülkeler pamuk ve şeker gibi ürünlerde destekleri azaltmadılar ve bunları üreterek ihraç eden gelişmekte olan ülkeler başarısız oldular.”

“kalkınmakta olan ülkeler Tarım Anlaşmasını imzalayarak; kendi pazarlarını açmayı kabul ederken, büyük tarımsal süper güçlerin desteklenmiş tarımsal üretimlerine dayalı sistemlerini pekiştirdiklerini, bunların büyük üretim fazlalarını damplinglerle kendi pazarlarına süreceklərini, böylelikle kendi küçük üreticilere dayalı tarımlarını tahrip edeceklerini anladılar. İstatistikler bunu kanıtlamaktadır: OECD ülkelerinde tarım destekleri düzeyi Dünya Ticaret Örgütü doğduğunda 1995'de 182 milyar dolar iken, 1997'de 280 milyar dolara, 1998'de 362 milyar dolara yükseldi.“ (Bello, 2002, s. 72)

Uluslararası Tarım Anlaşmasından sonra destekler özellikle ABD'de üretimden yavaş yavaş koparılmaya ve prim şeklinde verilmeye başlandı. Bu 1996 Amerikan Tarım Kanunu ile çok belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Avrupa Birliğinde ise çok belirgin şekildeki politika değişikliği, 1992'de yapılmış olan McSharry reformlarını kuvvetlendirecek tarzda Gündem 2000 ve 2003 yılındaki Ortak Tarım Politikası reformları ile yapıldı. Piyasada fiyatlara doğrudan müdahale etmek yerine gelir desteği politikasına geçildi. 1980'lerden sonra özellikle ABD'de çiftçi eline geçen fiyatlarda büyük bir çöküş yaşanmış ve özellikle bu dönemde büyük gıda şirketleri oligopol piyasa yapısını kurmuşlardı. Örneğin 2005 yılında en büyük dört firmanın ABD piyasasındaki payları sığır eti paketlemede % 83,5, domuz eti paketlemede % 64, piliç eti üretiminde % 56, un üretiminde % 63, perakende gıdada % 46, etanol üretiminde (otomobil yakıtı için alkol) % 41, hayvan yeminde % 34 idi: (Food and Water Watch, 2007)

Yoğunlaşmanın tüm dünyada da arttığı aşağıdaki çizelgede izlenmektedir. Örneğin dünyanın en büyük on tarım ilacı şirketi pazarın %89'una sahiptir. Daha da ilginç olanı belli başlı şirketlerin bu alanların bir çoğunda aynı anda faaliyet göstermekte olmalarıdır. Örneğin tohum ve tarım ilacı pazarındaki ilk onda bulunan şirketlerden dördü aynı firmalardır. (Özkaya, T.2007) Bu şirketlerden bazıları biyoteknoloji, gıda işleme, tarım ürünleri taşıma ve ticareti alanlarında da bulunmaktadır.

Çizelge 1. Değişik Alanlarda Dünyada En Büyük On Şirketin Pazar Payları (%) (2007 Yılı)

Alan	%	Açıklama
Tarım Kimyasalları	89	
Tohum	67	Fikri mülkiyete sahip şirket tohumları içinde
Biyoteknoloji	66	
Veteriner İlaçları	63	2006 yılı
Gıda Perakendeciliği	40	En büyük 100 şirketin satışları içinde
Gıda ve İçecekler	26	

Kaynak: ETC Group, 2008

Buğdayını satmak isteyen bir Amerikan çiftçisi karşısında pratik olarak çoğu durumlarda tek bir firma bulunmaktadır. Böylece firmalar istediği fiyattan ürünü alabilme gücünü elde etmektedir. Özellikle 1996 Amerikan Tarım Kanunu (The Farm Bill) ile daha önceki destek politikaları tamamen kaldırıldı. Bu kanun öncesi stoklar veya ekim dışı bırakmalar sayesinde (örneğin buğday üretiminin fazla olduğu durumlarda ekmeyenlere prim verilmesi yoluyla) üreticinin fiyatlar üzerindeki hâkimiyeti kısmen sağlanabiliyordu. Bu kanun ise çiftçiyi tamamen korunmasız bırakmış oldu. ABD'de her ne kadar bir çok ürün için taban fiyatları devam ettiriliyorsa da bu, geçerli pazar fiyatlarının ve çiftçinin maliyetin altında kalacak şekilde oluşturuluyordu. Çiftçilerin, maliyetinin altında ürün sattıktan sonra devletin verdiği ve şüphesiz vergi mükelleflerince karşılanan primlerini aldıklarında küçük kâr marjları ile üretimi sürdürebilmeleri sağlanmış oluyordu. Büyük gıda firmaları ise maliyetin altında aldıkları bu ürünleri ihraç ederek veya iç piyasaya işleyerek veya ham olarak sattıklarında muazzam düzeylerde kârlar elde etmiş bulunuyorlardı. İhraç edilen ürünlerin çoğu

dampingle satılmaya başlandı. Damping, ürünlerin üretim maliyetlerinin altında yurtdışına satılması anlamına gelir. Örneğin bir bushel mısır ABD'de 2 dolar maliyetle üretilirken, hububat firmalarınca yurtdışına 2 dolara satılıyorsa yurtiçi fiyatlar 2 dolar bile olsa bu olay damping olarak isimlendirilir. 2003 yılında ABD'den ihraç edilen bazı ürünlerde damping oranları pamukta % 47, buğdayda %28, mısırdaki %10, pirinçte %26 idi. (Institute for Agriculture and Trade Policy, 2005) Bu oranların daha sonraki yıllarda tam olarak hesaplanmadığı bildirilmektedir. Murphy (2009) şirketlerin taşıma maliyetleri gibi bazı verileri vermek istemediğini, son yıllarda bir ara yükselen ürün fiyatlarının damping düzeyini azaltmış veya ortadan kaldırmış da olabileceğini, ancak yükselen girdi fiyatları dikkate alındığında dampingin hala yüksek olabileceğini belirtmektedir.

Bu tarım politikaları nedeniyle gelişmekte ve geri kalmış ülkelerde tarım üreticileri rekabet edemiyorlar ve ülkeleri bu ürünleri ithal etmek zorunda kalıyorlar. İthalatı kolaylaştırmak için ise Dünya Ticaret Örgütü kararları veya IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ile gümrük vergileri düşürülmekte ve bu alanlarda çalışan devlet kuruluşları özelleştirilmektedir.

Damping uluslararası hukuka aykırıdır. Dünya Ticaret Örgütü GATT anlaşmasının 6. maddesi dampingi yasaklayacak kurallar içermektedir. Ancak kuralların pratikte küçük ve yoksul ülkeler tarafından haklarını savunmak için uygulanması gayet zordur. Dampingler Türkiye dahil gelişmekte olan ülkelerin çiftçilerini tarım dışına itmiştir. Dünya gıda üretiminin ancak %10-15 arası dış ticarete konu olmakta iken, uluslararası tarım anlaşmasında adeta bütün tarımsal üretim uluslararası ticarete konu oluyormuşçasına değerlendirilmiş ve bu da dünya tarımını etkilemektedir.

Bu politikaların ABD'de uygulanması sonucunda 8 temel ürünün fiyatı, 1999/2001 döneminde 1985/1995 dönemine göre %20 düşmüştür. Üstelik desteklerin çoğu büyük üreticilere gitmiştir. Üreticilerin %4'ü desteğin %50'sini, %11'i dörtte üçünü almaktadır. %60'ı ise hiçbir destek alamamaktadır. Kısacası tarım tekelleri desteklerin asıl yararlanıcısı olmuştur. (Food and Water Watch, 2007)

DTÖ Uluslararası Tarım Anlaşması büyük tarım şirketlerinin çıkarlarını yansıtmaktadır. Hatta bu anlaşmanın ilk taslağı daha sonra Amerikan Hükümetinin ticaret temsilcisi olacak olan Cargill yöneticisi olan Dan Amstutz'un elinden çıkmıştır. (Murphy, Sophia, 2009)

Dünyada tarım politikalarındaki gelişmeyi kısaca özetleyelim. Seksenli yıllara kadar kadar başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere gelişmiş ülkeler piyasa fiyatını görece olarak yüksek tutarak, arzı etkileyerek (ürün fazlasını depolayarak fiyatın düşmesini engellemek gibi yollarla) tarımsal üretimi pompalamış ve tarım ilaçları, kimyasal gübreler ve makineleri yoğun kullanan endüstriyel tarım sistemini desteklemişlerdir. Böylelikle bu ülkelerde büyük bir tarım ürünleri fazlası elde edilmiştir. Seksenli yılların sonrasında gelişmiş ülkelerin tarım politikaları değiştirilmiştir. Yeni politikalar çiftçi eline geçen fiyatların düşmesini sağlayacak tarzda uygulanmış, doğrudan desteklerle çiftçinin üretimi sürdürmesi sağlanmıştır. Tarım ürünleri işleyen, girdilerini satan dev şirketler düşük fiyatlarla ürünü satın almış, ihracatı kolaylaştıracak yeni devlet destekleri ile bu ürünleri gelişmekte olan ülkelere satmaya devam etmişlerdir. Ham madde şeklinde satılan tarım ürünlerinde gelişmiş ülkeler damping uygulamışlardır. Yani gelişmiş ülke çiftçilerinin maliyetleri altında ürünleri ihraç edebilmişlerdir. Bunun gelişmekte olan ülkelere aynı ürünü üreten çiftçileri tarımdan uzaklaştıracağı açıktır. DTÖ Tarım Anlaşması sonrasında gelişmiş ülkeler vaat ettikleri indirimleri tam olarak gerçekleştirmemişlerdir. Bununla birlikte aynı dönemde gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelerin tarım politikalarını etkilemeyi başarmışlardır. IMF, Dünya Bankası gibi kurumları da kullanarak yeniden yapılanma programları devreye sokulmuştur. Bu programlarla gelişmekte olan ülkelerin tarım ürünlerinde destekleme yapan veya girdileri ve kredileri uygun fiyatlarla veya destekli sunan kamu kuruluşları özelleştirilmiş, ürün ve girdi desteklemelerine son verilerek doğrudan destekleme sistemine geçilmiş, tarım ürünlerindeki gümrükler azaltılmaya veya sıfırlanmaya başlanmıştır. Bütün bunlar serbest piyasayı gerçekleştirmek adı altında yapılmıştır. Kamu tekelleri yok ediliyor denilmiş fakat piyasa çoğu yabancı bir iki özel tekele bırakılmıştır. Bu sayede koruyucu kalkanları yok edilmiş bu ülkelere dampingli ürünlerin girişi daha kolay olmuştur. Bunun sonucu zarar eden ve geçinemeyen çiftçiler kentlere göç etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelere bazı ürün grupları bırakılmıştır. Örneğin ABD dampingli mısır ihracatıyla Meksika'da mısır üretimi getirilirken, bu ülkeye sebze ve meyve alanı bırakılmıştır. ABD, Meksika'da mısır tarımını

sonlandırırken, Meksika da Kanada'da sebze, meyve tarımını sonlandırmaktadır. Türkiye'de aynı iş bölümü anlayışı içinde pamuk, pirinç, hayvansal ürünler üretimi benzer etkilerle geriletirken yaş sebze ve meyve, fındık ve koyunculuk gibi sınırlı konularda ise üretimi sürdürebilecektir. Böylelikle tarımsal sistemlerin karşılıklı bir yıkımı söz konusudur. ABD Meksika'da mısır tarımını yıkmıştır. Meksika ise Kanada'da sebze meyve tarımını yıkmaktadır. Kaybedenler bütün dünyada çiftçiler ve tüketicilerdir. Kazananlar ise her yerde yerli veya yabancı dev şirketlerdir. Aynı süreçte gelişmekte olan ülke topraklarında doğrudan toprak alımları ile şirketler bir taraftan geniş işletmeler kurarken, diğer yandan da anlaşmalı tarım yolu ile çiftçiler adeta kendi topraklarında proleterleştirilmeye başlanmıştır.

TÜRKİYE TARIM POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM

Türkiye'de 2000'li yılların tarım politikalarının temeli, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ile atıldı. Aralık 1999 Ayı'nda IMF ile imzalanan Stand by Anlaşması ve 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması'nın hükümleri, o günden bu yana değişen iktidar yapılarına karşın, küçük istisnalar dışında neredeyse tümüyle uygulandı. Diğer yandan, Dünya Ticaret Örgütü UTTA (Uruguay Turu Tarım Anlaşması) ve müzakere süreci devam eden Avrupa Birliği OTP hükümleri, DB ve IMF'nin "yakın ilgilerine" kıyasla, daha genel bir belirleme düzeyi üzerinden Türkiye tarım politikalarına yön verdiler.

Türkiye'nin 3 Ekim 2005 tarihinde AB ile imzaladığı Müzakere Çerçeve Belgesi (MÇB), tarım sektörü ile ilgili aşılması neredeyse olanaksız hükümler getirmiştir. Başlangıçta tarım, yapısal politikalar ve kişilerin serbest dolaşımına kalıcı derogasyonların getirilebileceğinin ifade edilmesi, dosyaların açılmasında ve kapanmasında performans kriterlerinin konulacağına belirtilmesi ve müzakereler tamamlansa dahi üye ülkelerin Türkiye'ye yönelik hazmetme kapasitelerini kendi iç hukukları aracılığıyla değerlendirme yetkisi ile donatılmaları, tarım alanı ve üretici sayısı itibarıyla mevcut üyeleri korkutan bir sektör yapısına sahip olan Türkiye'nin yönünü değiştirebilecek niteliktedir. (Günaydın, Gökhan, 2008, s.29-60)

Müzakere Çerçeve Belgesi sonrasında, toplam 35 dosya ile yürütülen AB müzakerelerinde üç dosya tarıma ilişkindir: Tarım ve kırsal kalkınma, Bitki ve hayvan sağlığı ve gıda güvenliği, Balıkçılık. En önemli dosya olan Tarım ve Kırsal Kalkınma Dosyası, içlerinde Kıbrıs sorunu ve desteklerin tümünün doğrudan gelir desteği biçiminde olmaması nedeniyle getirilenler de dâhil olmak üzere, toplam altı açılış kriterinin karşılanamaması nedeniyle askıdadır. (Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2007)

Türkiye AB ile bütünleşme sürecini diğer aday ülkelerde görülmemiş bir şekilde AB kaynaklarından anlamlı bir katkı almadan sürdürmektedir. (Olhan, E., Arısoy,H.,2007)

Uluslararası Para Fonu ile Aralık 1999'da imzalanan *Stand by* Anlaşması ve bu çerçevede yazılan niyet mektuplarında, tarımla ilgili birçok taahhüt verilmiştir. 1999 – 2008 döneminin aralıksız IMF birlikteliğiyle geçirildiği değerlendirildiğinde, bu taahhütlerin belirleyiciliği ortaya çıkar. Bu bağlamda, niyet mektuplarına dağılan IMF tarım taahhütleri, aşağıdaki biçimde gruplandırılabilir. (Günaydın, Gökhan, 2002)

- Mevcut destekleme sisteminin elemine edilerek, doğrudan gelir desteğine geçilmesi,
- Ziraat Bankası'nın sübvansiyonlu tarım kredi sistemine son verilmesi,
- Destekleme alım fiyatlarının dünya borsa fiyatlarına göre belirlenmesi,
- Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin yeniden yapılandırılması
- TŞFAŞ, ÇAYKUR ve TEKEL'in özelleştirilmesi
- Tütün ve Şeker Yasalarının çıkarılması

IMF programı altında Türkiye, Kasım 2000 ve Şubat 2001 aylarında iki önemli kriz ile karşı karşıya kalmış, ekonomide % 12'ye varan küçülmeler yaşanmıştır. IMF taahhütlerinin somutlaştırılması ise, Dünya Bankası projeleri ile desteklenmiştir.

Dünya Bankası ile 1950–2000 döneminde imzalanan 163 kredi anlaşmasının 31'i tarım sektörüne ilişkindir (Güler, Birgül Ayman,1995, s. 28). İzleyen süreçte DB ile 2000 yılında Ekonomik Reform Kredi Anlaşması ve 2001 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) (İngilizce kısaltması ile ARIP) imzalandı. Bunlardan özellikle ikincisi, IMF'ye verilen tarım taahhütlerinin finansmanında kullanılmak üzere kredi temin etmeye yönelik olarak oluşturuldu. Dolayısıyla, TRUP'un aşağıda belirtilen içeriği, IMF taahhütlerinden finansman gerektiren bileşenlerdi;

- Doğrudan gelir desteği,
- Çiftçi geçiş programı (alternatif ürün projesi),
- Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin yeniden yapılandırılması,
- Proje destek hizmetleri.

Özelleştirme

Tarıma girdi sağlayan ve tarım ürünlerini işleyen kamu iktisadi teşekkülleri tekel oluşturdukları gerekçesiyle özelleştirilirken, aynı alanlarda yerli veya yabancı şirket tekelleri yaratılmasından kaçınılmamıştır. Örnek olarak kamunun çekildiği sütte yerli ve yabancı az sayıda şirket piyasaya hakim olurken, tütün alanında meydan sadece yabancı sigara devlerine kalmıştır.

Sözleşmeli Tarımın Desteklenmesi

1980 sonrası sözleşmeli tarım desteklenmiştir. Örneğin 7.,8. ve 9. Beş Yıllık Kalkınma planlarında,Şeker kanunu ve tütün kanununda, tarım master planlarında sözleşmeli tarımın desteklenmesi öngörülmüştür. Özellikle tütün kanununda çiftçi adeta sözleşmeli tarıma mahkum edilmiştir. Dünyada gelişmiş ülkeler tarafından belirlenen tarımsal iş bölümünde Türkiye gibi ülkelere sebze, meyve gibi bazı alanlarda üretim yapma şansı verilmiştir. Ancak çiftçinin elinden ürününü en düşük fiyattan alabilmek için sözleşmeli tarım gibi çiftçiyi tarlasında, bahçesinde proleter haline getiren araçlara ihtiyaç vardır. Bu konuda Ulukan salça sanayindeki firmaların anlaşarak ürün fiyatını belirlemeye çalıştığını, böylece ortaya çıkan oligopolistik bir yapı karşısında örgütsüz durumdaki sözleşmeli üreticilerin eşitsiz durumunun daha da netleştiğini ifade etmektedir. (Ulukan, Umut, 2009,s. 260)

TARIM POLİTİKALARININ SONUÇLARI

DTÖ, AB, DB ve IMF taahhütlerinin tarım sektörüne etkilerinin değerlendirileceği bu bölümde, genel olarak kurumlar üzerinden değil, ortaya çıkan sonuçlar üzerinden bir analiz düzlemi yaratılmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği için iki özel parantezin açılmasında yarar görülmektedir.

Yaygın kanının aksine, DTÖ Uruguay Turu Tarım Anlaşması'nın, Türkiye'nin tarımsal yapısı üzerinde doğrudan bir yıkıcı etkisi olmamıştır. Türkiye, DTÖ UTTA kapsamında, gelişme yolundaki ülke statüsü ile 1994–2003 yılları arasında dışsattım sübvansiyonları ve gümrük vergilerinde bir taahhüt indirgeme sürecini tamamlamıştır. Geleneksel olarak tarım bütçesinin çok küçük bir kısmını dışsattım sübvansiyonlarına özgüleyen Türkiye, indirgeme sürecinin sonunda, narenciye istisnasıyla, ülke pozisyonunu zorlayan bir yeni durum içinde olmamıştır. DTÖ'ne kote edilen gümrük vergilerinin çok yüksek olması nedeniyle de, 10 yıllık ve eşit aralıklı bir indirgeme sürecinin sonunda, iç pazarı koruma konusunda da bir zafiyet durumu söz konusu değildir. Örneğin dönemin başlangıcında tahıllar için kote edilen % 200'lük gümrük vergisi, yıllık % 2'lik indirimler sonrasında, dönem sonunda % 180'lik bir gümrük vergisi sınırına ulaşmıştır. Buna karşın Türkiye, bu düzeyin oldukça altındaki gümrük vergi düzeyleri uygulayarak fiili olarak iç pazarını koruyabilmektedir. İç destekler alanında ise, destek harcamalarının toplam üretim değeri içindeki payının % 10'un altında olması nedeniyle, *de minimis* sınırı içinde kalan Türkiye herhangi bir destek indirgemesi taahhüdüne girmemiştir. Buna karşılık, ilerleyen bölümde gösterileceği üzere, IMF etkisi nedeniyle tarım destekleri önemli ölçüde indirgenmiştir.

Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası müktesebatını üstlenme süreci, Ekim 2005 tarihinde imzalanan Müzakere Çerçeve Belgesi sonrasında belirleyicilik özelliği giderek ağır basan bir nitelik

taşımaktadır. Türkiye'nin tarım alanında üç dosya ile yürüttüğü müzakereler, ciddi bir ilerleme ya da gerçek anlamda bir müzakere pozisyonundan çok uzaktır. En önemli dosya olan Tarım ve Kırsal Kalkınma, açılış kriterleri karşılanmadığı için askı durumundadır. Buna karşılık, Türkiye'nin mevcut ve çıkarılacak tarım mevzuatını AB OTP müktesebatına uydurma çabaları, Türkiye'nin aday ülke pozisyonuna karşın önemli bir tarım desteği alamadığı ortamda, parçalı ve çoğu zaman sektöre zarar veren sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ortamda, AB'nin 2004 yılında ortaya koyduğu Etki Değerlendirme Raporu'nda (Commission of the European Communities, 2004) verili koşullar altında Türkiye'nin AB'ne karşı yalnızca koyun eti, bakliyat, fındık ve yaş meyve sebze alanında rekabetçi olduğunu belirtmesi, olası bir üyelik ya da üyelik öncesi imzalanacak *double zero* anlaşması¹ kapsamında, AB sürecinin yaratabileceği yıkıcı etkileri göstermesi bakımından önemlidir.

DTÖ ve AB sürecine yönelik yukarıdaki değerlendirmeler sonrasında, ortaya çıkan etkiler bakımından, 2000'li yılların değerlendirmesi, aşağıdaki başlıklar altında yapılacaktır.

Tarımsal Desteklemelerin Niceliğinde Değişim

IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla Türkiye'de uygulanan ortodoks mali politikaların tarım üzerindeki ilk etkisi, bütçe rakamları üzerinden gözlenebilmektedir. Reformun yürütücülerinden Dünya Bankası'nın 9 Mart 2004 tarihli "Türkiye'de Tarım Sektörü Destekleme Reformunun Etkilerine Bir Bakış" (The World Bank, 2004) başlıklı raporunda ortaya konulduğu üzere, 1999 – 2002 döneminde tarımsal sübvansiyonlar 6 milyar dolar azalarak, 1.1 milyar dolara inmiş, tarımsal sübvansiyonların GSMH'ya oranı %3.2'den %0.5'e düşmüştür.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin arkasından, tarım desteklerinde bir artış gözlenmekle birlikte, tarım bütçesi, hiçbir zaman Tarım Kanununda öngörülen GSMH'nin % 1'i düzeyine yükselmemiştir.

Çizelge 2: Tarım Bütçesinin Gerçekleşmesi (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Alan Bazlı Tarımsal Destekler	1.469	2.330	2.480	2.353	2.653	2.465	1.984	1.255
Doğrudan Gelir Desteği	1.469	2.019	2.125	1.673	2.653	1.640	1.140	
Mazot Desteği	0	311	355	410	0	480	492	
Gübre Desteği	0	0	0	270	0	345	352	
Destekleme Primleri	240	268	334	897	1.292	1.797	1.848	1.870
Hayvancılık Destekleri	35	107	209	345	661	741	1.095	1.183
Kırsal Kalkınma Destekleri	0	0	0	0	0	80	109	267
Tarım Sigortası Destekleri	0	0	0	0	2	40	47	81
Telafi Edici Ödemeler	40	39	0	56	67	79	80	85
Kuraklık Desteği	0	0	0	0	0	266	547	0
Tarım Reformu Uygulama Projesi	84	57	31	29	14	26	42	27
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	0	3	30	28	58	60	57	184
TOPLAM DESTEKLEME ÖDEMELERİ	1.868	2.804	3.084	3.707	4.747	5.555	5.809	4.951

Kaynak: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BUMKO) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)

2000 yılında yalnızca 359 milyon lira, 2001 yılında ise 1,033 milyar lira olan tarım bütçesi, Çizelge 2 değerlerinden de izleneceği üzere, 2002 – 2008 aralığında mutlak olarak sürekli bir artış eğiliminde olmuş ve dönem başında 1,868 milyar lira olan bütçe, dönem sonunda 5,809 milyar liraya ulaşmıştır. Krizin etkilerinin ciddi bir şekilde hissedildiği 2009 yılında ise bütçede bir önceki

¹ Çift Taraflı Sıfırlama Anlaşması: Gümrük vergileri ve dışsattım sübvansiyonlarının karşılıklı sıfırlandığı, üyelik öncesi aday ülkelerle imzalanan anlaşmalar

yıla göre yaklaşık 1 milyar liralık bir kesintiye gidilerek, 4,951 milyar liralık bir tarım bütçesi TBMM'den geçirilmiştir.

2002 yılı tarım desteklerine kıyasla, yaklaşık olarak, 2008 yılında 4, 2009 yılında ise 3 milyar liralık bir mutlak artış söz konusu olmasına karşın, tarımsal desteklerin GSYH'ya oranı hiçbir zaman % 0.65'in, toplam bütçe büyüklüğüne oranı ise hiçbir zaman % 2.72'nin üzerine çıkmamıştır. 2006 yılı Nisan ayında çıkartılan Tarım Kanunu'nun tarımsal destekler için bütçeden ayrılan payın GSMH'nın % 1'inden az olamayacağı hükmüne¹ karşın, tarım ve gıda krizi ile ekonomik krizin en yoğun olarak yaşandığı 2007 – 2009 döneminde bu oranların sırasıyla % 0,65, % 0,58 ve % 0,45 olarak Yasa hükmüne aykırı bir gerileme sürecinde olması özellikle dikkat çekicidir. Tarım bütçesinin 2008'den 2009'a mutlak ve diğer yıllarda oransal olarak azaltılmasına karşın, destekleme ödemelerinin yarısının 29 Mart 2008 yerel seçimlerinden önce ödeneceğine ilişkin açıklamalar ise, Türkiye'de siyaset – köylülük ilişkisini göstermesi bakımından not edilmelidir.

Tarımsal Desteklemelerin Niteliğinde Değişim

Tarımsal desteklemelerin niceliği kadar, niteliğindeki değişimde büyük önem taşır. IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla Türkiye'de uygulanan tarım politikalarında en çok vurgulanan konu da, diğer tüm tarımsal desteklerin elemine edilerek Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemine geçilmesidir. DGD, DTÖ UTTA'nın üretimle bağlantısız olması nedeniyle ticarete zarar vermeyen destekler olarak nitelediği gruptadır. (Yükseler, Zafer,1999). DTÖ savına göre, girdi ve çıktı destekleri, üretim kararı ve miktarına etki ettiği için dünya genelinde karşılaştırmalı üstünlüklerin gerçekleşmesini engellemektedir. Üretimden bağlantısız de coupled destekler ise tersine, sözü edilen bölgede en avantajlı ürünün üretilmesine olanak sağlarlar.

Bu çerçevede DGD, Dünya Bankası tarafından Türkiye'de uygulamaya sokuldu. DGD ile yoksul üreticiye ulaşamayan desteklerin amacı ve etkinliği artırılacak, Türkiye tarımı rekabet üstünlüğü elde edecekti. 14 Mart 2000 günlü Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararı ile en çok 200 dekara kadar, dekar başına 10 TL olmak üzere DGD pilot projesi başlatıldı. Eşzamanlı olarak Avrupa Birliği'nde uygulanan DGD verimliliği destekleyen, üretim planlamasının aracı olan ve bölgesel farklılıkları dikkate alan bir nitelik taşıırken, Türkiye'de Çiftçi Kayıt Sistemine (ÇKS) kayıtlı bulunan tüm üreticiler, ekim yapmak koşuluyla DGD'den yararlanmaya başladılar. Denetimin yetersiz olduğu birçok durumda, ekilip ekilmediği denetlenmeyen alanlarda, üretim yapana değil tarla sahibine desteklemeler akıtıldı. Büyük toprak sahipleri, alanlarını 200'er dekarlık kira sözleşmelerine konu ederek, DGD'den yararlandılar. Nitekim 2002 yılından itibaren DGD alan sınırlaması 500 dekara yükseltildi.

2003 ve 2004 yıllarında 16 TL/dekar olarak uygulanan DGD, 2005 ve 2006 yıllarında 10, 2007 yılında ise 7 TL/dekara düşürülmüştür. Aradaki fark ise, yine alan bazlı olmak üzere mazot ve gübre desteği olarak ödenmiştir. Ancak mazot ve gübre destekleri, ürün farklılığına göre kullanılması gereken girdi ederine göre değil, adeta finansman kısıtının elverdiği ölçüde uygulanmıştır. Girdi ve çıktı desteklerinin elemine edildiği ortamda, destek ile üretim arasında ilişki kuramayan üretici, sözü edilen ödemelerin yapılan işlem için gerekli harcamaları karşılama oranına ve desteğin ödenme zamanlamasına yabancılaşmış, dolayısıyla bir muhalefet de gelişmemiştir. Tersine, ödemelerin sürekli olarak en az bir yıl gecikmeli yapıldığı ortamda, alınan DGD ödemesinin hangi yıla ait olduğunun bile sorgulanmadığı bir durum ortaya çıkmıştır.

DGD ve daha sonra prim ödemeleri sisteminin başka bir etkisi de aşırı kırtasiyecilik yaratarak alanda çalışan tarım Bakanlığı teknik elemanlarının asıl görevlerini yapamaz hale gelmesidir. Yayım ve kontrol hizmetleri yapılmaz hale gelmiştir.

Çizelge 2 değerlerinden hesaplanabileceği üzere, 2002 yılında DGD ödemelerinin toplam tarım bütçesi içindeki payı % 78.6 iken, 2003 yılında % 83 ile en yüksek noktasına ulaşmıştır. 2004 yılında % 80.4 olan pay, izleyen yıllarda sırasıyla % 63.4, % 55.8, % 44.3 ve nihayet 2008 yılında % 34.1 olmuştur. Bu azalmayla ters orantılı olmak üzere, yağ bitkileri destekleme primleri 2002

¹ Resmi Gazete tarih 25 Nisan 2006, 26148, Tarım Kanunu, "Tarımsa Desteklerin Finansmanı" başlıklı 21 inci Madde Hükmü; "Tarımsal destekleme programlarının finansmanı bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanır. Bütçeden ayrılacak paylar, GSMH'nın % 1'inden az olamaz".

yılındaki 240 milyon liralık düzeyinden, 2008 yılında 1.870 milyon liraya yükselmiştir. Hayvancılık desteklemelerinin aynı dönemdeki gelişimi ise, 35 milyon liradan 1.183 milyon liraya olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılında ise bütçeye DGD ödeneği konulmamıştır.

Bu alanda iki önemli konunun altının çizilmesinde yarar görülmektedir. Bunlardan birincisi, tarım bütçesi içinde miktar ve oran olarak prim desteklerinin payının artmasına karşın, tarım bütçesinin yetersizliği veri iken, mısır istisnası bir tarafa bırakıldığında, destekleme primlerinin yağ bitkilerinde üretim açığının kapatılmasında etkili olamamasıdır. Bunun yanında, AB'nin her yıl yayımladığı İlerleme Raporlarında "mevcut AB OTP sisteminden uzaklaşma" olarak tanımlanan ve eleştirilen destekleme primleri, nihayet süren müzakerelerde en önemli tarım dosyası olan "Tarım ve Kırsal Kalkınma" dosyasının askıya alınmasında kullanılan altı gerekçeden birisini oluşturmuştur.

İkinci önemli konu ise DGD'ye ilişkindir. DGD sistemi, ileride değinileceği üzere, Türkiye tarımını üretimden koparan önemli bir etken konumundadır. Bu durum, kamuoyunda sıklıkla dile getirilen bir eleştiri konumundadır. Bu bağlamda, AKP Hükümeti, DGD sisteminden vazgeçtiğini en üst düzeyde dile getirmiş ve bütçeye DGD ödeneği koymamıştır. Buna karşılık, Ulusal Program'da, AB'nin mevcut 1782/2003 sayılı Tüzüğüne uyum sağlamak amacıyla, "üretimden bağımsız ve basitleştirilmiş tarımsal destek sisteminin (SPS) uygulanmasına yönelik" kanun çıkarılacağı taahhüt edilmektedir. 2011 sonrasında yayımlanacağı taahhüt edilen Kanun'un kapsamı; "mevcut bütün gelir ödeme programların entegre edilmesi ve bunların, ödeme hakları ve eşdeğer dekar sayısı olacak şekilde çiftlik arazisine dayandırılması ve çapraz uyumun korunması" olarak ifade edilmektedir.¹ Görüldüğü üzere, iç politika alanına yönelik mesajlar ile AB taahhütleri arasında ciddi çelişkiler bulunmaktadır.

Gerek DGD gerekse prim ödemeleri aracı ve tarım ürünlerini işleyenlerin ürünleri piyasa üzerindeki hakimiyetleri ile orantılı olarak ucuza alma olanağı yaratmıştır. Amerikan çiftçisinin de karşılaştığı aynı durum, desteklemenin asıl yararlanıcısının şirketler olduğunu ortaya koymuştur. Maliyeti her yerde vatandaşlar ödemektedir, ancak ülkemizde devletin tarıma ayırdığı kaynaklar daha az olduğundan yarattığı yıkım ülkemizde daha derin olmaktadır.

Türkiye'de bugün devlet bütçesinden faize ödediği paralar tarıma yapılan destekle karşılaştırılamayacak kadar çoktur. Tarıma daha çok kaynak ayrılması olanaklı ve zorunludur. (Olhan, Emine, 2006)

Tarımsal Kredi Yapısında Değişim

Türkiye'de tarımsal kredi sistemi, uzun yıllar boyunca, T.C. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla yürütülmüştür. Bankanın özelleştirilmesine ilişkin öneriler, 1997 yılında Türkiye'yi ziyaret eden Dünya bankası heyetinin raporuna konu olmuştur. Dünya bankası tarım kredilerinin faiz oranlarının piyasa faiz oranları düzeyine çekilmesi gerektiğini söylemektedir. Banka'ya göre, düşük faizli krediler yoksul çiftçilere ulaşmamakta, ayrıca sistemin faturasını tüketici ödemektedir. Bu uygulamanın oluşturabileceği muhalefetin kırılabilmesi için de, Ziraat Bankası'nın azınlık hisseleri tüm siyasi talepleri göğüsleyebilecek bir gruba devredilmeli veya satılmalıdır.

Tarımsal kredilerin sübvansiyonu yoluyla yapılan desteğin ortadan kaldırılması IMF'ye verilen niyet mektuplarında düzenli olarak yer almıştır. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nda ise "Ziraat ve Halk bankaları için Hazine'ye düzenli olarak çalışmalarına ilişkin rapor verecek siyaseten bağımsız ortak bir Yönetim Kurulu oluşturulması ve atanması" öngörülmüş ve ortak yönetim Nisan 2001'de, yeni banka yönetimleri ise Mayıs 2001'de atanmıştır.

Tüm bu gelişmelerin arka planında, tarımsal kredi desteklemelerinin bir kara delik oluşturduğu ve ekonomide yaşanan sorunların kaynakları arasında bulunduğu savı yatmaktadır. Oysa bu savın geçersizliğini kanıtlayan birçok örnek bulunmaktadır. Bu bağlamda, 1993 –1994 yıllarında pamukta prim uygulaması sonucunda TCZB'nin Hazine'den alacağı olarak kaydedilen 124 milyon \$'ın sistemin çarpıklıkları sonucunda nasıl 11 milyar \$'a ulaştığı, Sayıştay raporlarına ve akademik çalışmalara konu olmuştur. (Özkaya, Tayfun, ve ark. 2001, s. 20-21)

¹ 31.12.2008 gün, 27097 mükerrer sayılı RG'de yayımlanan Ulusal Program, Öncelik 11.2, Tablo 11.2.1, No.2

Süreç içinde, enflasyon ve faiz oranlarında yaşanan düşüşe paralel olarak, tarımsal kredilerin faiz oranları da düşmüştür. T.C. Ziraat Bankası verilerine göre, 2002 yılında % 59 olan tarımsal kredi faiz oranları, 2003 – 2006 aralığında sırasıyla % 39, % 28, % 20 ve % 17,5 olmuştur. Bu bağlamda uzun süre tarım kredilerini kesen Banka, piyasa faiz oranları üzerinden tarımı kredilendirmeye yeniden başlamıştır.

2004 yılında toplam tarımsal kredilerin % 98'ini sağlayan Ziraat Bankası, tarım kredilerindeki payı 2007 yılında % 47'ye kadar gerilemiştir. Aralarında tümüyle yabancı ya da yabancıların çeşitli oranlarda mülkiyet payına sahip olduğu bankaların da bulunduğu özel bankaların tarım kredi hacimleri ise 2007 yılında % 47'ye ulaşmış görünmektedir. (Günaydın, Gökhan, 2009, s.187)

Ekim Alanlarında Değişim

Türkiye'de ekim alanlarının değişimini gösteren çizelge 3 incelendiğinde; 1990 yılında 18.8 milyon hektarı bulan tarla bitkileri ekim alanının, 2000 – 2005 döneminde 18 milyon hektar düzeyinde gerçekleştikten sonra, 2006 ve 2007 yıllarında, sırasıyla 17.4 ve 16.9 milyon hektara gerilediği görülür.

Çizelge 3. Türkiye'de Tarım Alanları (Bin Hektar)

Yıl	Tarla Alanı			Sebze	Meyve*	Toplam İşlenen Alan
	Ekilen	Nadas	Toplam			
1970	15.591	8.705	24.296	447	2.595	27.338
1980	16.372	8.188	24.560	596	3.019	28.175
1990	18.868	5.324	24.192	635	3.029	27.856
2000	18.207	4.826	23.033	793	2.553	26.379
2001	18.087	4.914	23.001	799	2.550	26.350
2002	18.123	5.040	23.163	831	2.585	26.579
2003	17.563	4.991	22.554	818	2.656	26.028
2004	18.110	4.956	23.066	805	2.722	26.593
2005	18.148	4.876	23.024	806	2.776	26.606
2006	17.440	4.691	22.131	853	2.895	25.879
2007	16.945	4.219	21.164	815	2.909	24.888
2008	16.460	4.259	20.719	836	2950	24.505

Kaynak: TÜİK, * Bağ, meyve, zeytin

Sebze alanları, 50 bin hektar sınırları içinde bir varyasyonla, sabit görünmektedir. Meyve alanlarında ise, 2000 yılından bu yana, 350 bin hektarı bulan düzenli bir artış söz konusudur. Sonuç olarak, 2000 – 2007 döneminde, toplam işlenen alan varlığı 1.5 milyon hektar azalmıştır. Bu durum, nüfusu hızla artan Türkiye'nin gıda güvenliği açısından, dikkatle değerlendirilmesi gereken bir değişimdir.

2000 – 2008 döneminde toplam işlenen alan varlığının 1.9 milyon hektar azalması uygulanan tarım politikaları sonucu bazı üreticinin bazı alanları zarar etmesi sonucu boş bırakması, bazılarının ise kente göç etmesi nedeniyle işleyecek kimse kalmamasındandır.

İç Ticaret hadlerinde Değişim

Tarımın iç ticaret hadlerindeki değişim, tarımsal üretimi gerçekleştiren üreticinin elde ettiği ürün karşısında kazandığı gelir ile üreticinin ödemeleri arasındaki farkı gösterir. Bu niteliği ile bir taraftan çiftçi refahını, diğer taraftan tarımsal üretimin geleceğini etkiler. Bu doğrultuda, 40 yıllık bir dönem içinde, tarım ticaret hadlerindeki değişim aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Görüldüğü gibi iç ticaret hadleri bazı sapmalarla dünyaya paralellik göstermektedir. Özellikle IMF ve Dünya Bankası hegemonyasında uygulanan tarım politikaları sonrasında çiftçinin durumundaki hızlı çöküş dikkat çekicidir.

Çizelge 4. Dünya'da ve Türkiye'de Tarımsal Ticaret Hadleri

YIL	Türkiye	Dünya
1968	100,0	100,0
1974	127,6	176,9
1978	131,0	106,3
1988	70,0	69,6
1992	77,6	58,0
1997	100,7	72,4
1998	126,3	65,3
1999	109,3	55,4
2000	102,3	55,2
2001	78,6	55,0
2002	78,6	57,6
2003	89,9	60,3
2004	91,8	62,6
2005	82,7	66,6
2006	77,1	70,8
2007	82,6	...

Kaynak: Korkut Boratav, 2009, *Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi*, Mülkiye Dergisi, sayı: 262,

Bitkisel Üretimde Değişim

Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal üretim değerlerinin 2000'li yıllardaki değişimi, nüfus artış rakamları ile birlikte değerlendirildiğinde bir anlam kazanmaktadır.

Türkiye'nin nüfusu 1980 yılında 44 milyon, 1990 yılında 56 milyon iken, 2008 yılında nüfus 71 milyona ulaşmıştır. Başka bir deyişle Türkiye, 1980 – 2008 döneminde, 28 yılda 27 milyon nüfus artırmış bir ülkedir. 2000 – 2008 dönemindeki nüfus artışı ise 4,097 milyon düzeyindedir. Diğer taraftan nüfus projeksiyonları, Türkiye nüfusunun en çok 100 milyona ulaşacağını göstermektedir.

Bu bağlamda, Türkiye'nin tarım ürünlerindeki kendine yeterlilik analizinin, yukarıdaki sayılarla artan nüfus gerçeği ile birlikte değerlendirilmesi ve bu analizde, bir biyolojik varlık olan insanın yeterli ve dengeli beslenmesi için gerekli gıda maddelerinin üretilme koşullarının göz önüne alınması gerekmektedir.

Aşağıdaki Çizelge, seçilmiş bitkisel ürünlerin, 1990 – 2008 üretim miktarlarını göstermektedir.

Çizelge 5. Bitkisel Üretimde Değişim (bin ton)

YIL	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Buğday	20.000	18.000	21.000	19.000	19.500	19.000	21.000	21.500	20.010	17.234	17.782
Arpa	7.300	7.500	8.000	7.500	8.300	8.100	9.000	9.500	9.551	7.307	5.923
Mısır	2.100	1.900	2.300	2.200	2.100	2.800	3.000	4.200	3.811	3.535	4.274
Pirinç	138	150	210	216	216	223	294	360	418	390	460
Nohut	860	730	548	535	650	600	620	600	552	505	536
Fasulye	210	225	230	225	250	250	250	210	196	154	157
Tütün	296	204	200	144	153	112	134	135	98	75	100
Ş.Pancarı	13.986	11.171	18.821	12.633	16.523	12.623	13.517	15.181	14.452	12.415	15.210
Pamuk	655	851	880	914	988	920	936	864	977	868	745
Ayçiçeği	860	900	800	650	850	800	900	975	1.118	854	992
Soya	162	75	45	50	75	85	50	29	47	31	34
Patates	4.300	4.750	5.370	5.000	5.200	5.300	4.800	4.090	4.397	4.228	4.211
Kavun/kar	4.950	5.400	5.805	5.795	6.395	5.950	5.575	5.795	5.571	5.457	5.735
Domates	6.000	7.250	8.890	8.425	9.450	9.820	9.440	10.050	9.855	9.945	11.003
Elma	1.900	2.100	2.400	2.450	2.200	2.600	2.100	2.570	2.002	2.458	2.495
Fındık	375	435	495	725	610	515	360	580	780	570	770
Kiraz	143	186	230	250	210	265	245	280	310	398	343
Portakal	735	842	1.070	1.250	1.250	1.250	1.300	1.445	1.536	1.427	1.397

Kaynak: TÜİK

Türkiye, son iki yılda kendine yeter buğday üretememekte ve buğday dışalımını yapmak zorunda kalmaktadır. Sıcak iklim tahıllarından mısır ve pirinç ise, sırasıyla, Türkiye'de prim

uygulaması ve tohumluk niteliğindeki yükselme nedeniyle, ekolojik değerlerin dışındaki gelişmelerle üretim artışı gerçekleşen yegane iki ürün olarak öne çıkmaktadırlar. Verimi yüksek Osmaniye çeşidi çeltik tohumunun kullanımının etkisiyle Türkiye, 460 bin ton pirinç üretimi rakamına ulaşmıştır. Bu gelişmelere rağmen, Türkiye'nin halen mısır ve çeltikte dışa bağımlılığı sürmektedir. Bunun yanında, özellikle pamuk tarımından gelir elde edemeyen üreticinin mısıra yönelmesi, buna karşılık 2008 yılında mısır piyasa fiyatının üretim maliyetinin altında kalması, mısırdaki yakın gelecekte bir üretim düşüşü olabileceğine işaret etmektedir. Soya üretiminin de 2 milyon tonluk talebe karşın geriliyor olması, Türkiye'nin 9 milyon tonluk yem hammaddesi gereksiniminin 4.5 milyon tonunun dışalım ile karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Türkiye'nin dünyada en iddialı olduğu baklagil ürünlerinde de durum pek parlak değildir. Tekstil sektörünün talebine yönelik yılda 2 milyar dolar düzeyinde pamuk ve pamuk ürünleri dışalımını yapan Türkiye'de, pamuk üretimi gerilemektedir. Ham yağ dışalımını için yılda 1 milyar doların üzerinde ödeme yapılmasına karşılık, yağ bitkilerinin üretimini, açığı kapatacak kadar artırmak mümkün olamamaktadır. Bu alanda yalnızca ayçiçeğinin üretiminde bir artış gözlenmekte, 2 milyon ton'a yakın talebe karşın soya üretimi son beş yılda 50 bin ton barajını aşmamaktadır.

Tütün ekim alanları ve üretimi de gerilemiştir. Tekelin özelleştirilmesi ve bundan önce çıkarılan ve anlaşmalı tarımı zorunlu kılan tütün yasası bu değişime yol açmıştır.

Şekerde gerilemeler yaşanmaktadır. Bunda da temel neden nişasta bazlı şeker Avrupa Birliğinde görülmemiş ölçüde yer ayırtan şeker yasasıdır. Özelleştirmeler kısmen başlamıştır ve sürdürülecek görülmektedir.

Domates, elma, fındık, kiraz ve portakal değerlerinde gösterildiği üzere, Türkiye'nin sebze – meyve üretiminde bir artış yaşanmaktadır. Tarla bitkileri gelişmiş ülkelerde desteklenmekte ve dämpinglerle gelişmekte olan ülkelere satılarak hakim olabilmektedir. Sebze meyve gibi yoğun emek gerektiren alanların bizim gibi ülkelere tarım alanındaki iş bölümü sonucu bırakıldığı bu verilerle de doğrulanmaktadır. Ancak bu durum çiftçi ve ülkenin sebze ve meyveden çok kazanarak tarla bitkileri alanındaki gerilemeyi telafi edeceği şeklinde yorumlanmaması gerekir. Kazanacak olan her yerde olduğu gibi yerli ve yabancı büyük şirketlerdir. Gerek girdi sağlayan gerekse ürünleri işleyen şirketler bu alanda hegemonyalarını yoğunlaştırmaktadırlar. Anlaşmalı tarım da çiftçinin kendi toprağında proleterleştirilmesinde en önemli araçtır.

Hayvansal Üretimde Değişim

Aşağıdaki çizelge, 1980–2007 döneminde Türkiye'nin canlı hayvan varlığındaki değişim gösterilmektedir. Çizelgeden izleneceği üzere, nüfusun 27 milyon arttığı çeyrek yüzyılı aşkın zaman diliminde, Türkiye'nin sığır varlığı 5, manda varlığı 1, koyun varlığı 23 ve keçi varlığı 13 milyon azalmıştır. Kanatlı varlığı ise 3 katına yakın bir artış göstererek 273 milyona ulaşmıştır. 2000 – 2007 aralığında sığır (300 bin baş) ve kanatlı varlığının (10 milyon) arttığını, buna karşılık koyun (3 milyon) keçi (1 milyon) ve manda (60 bin) varlığının azaldığı görülmektedir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığında yaklaşık 4 milyonluk bir azalma söz konusudur.

Çizelge 6. Hayvan Varlığında Değişim (bin adet)

YIL	SİĞİR	MANDA	KOYUN	KEÇİ	TOPLAM	Kanatlı Toplamı
1980	15.894	1.031	48.630	19.043	84.598	..
1985	12.466	551	42.500	13.336	68.853	..
1990	11.377	371	40.553	10.977	63.278	102.262
1995	11.789	255	33.791	9.111	54.946	135.251
2000	10.761	146	28.492	7.201	46.600	264.451
2001	10.548	138	26.972	7.022	44.680	223.141
2002	9.804	121	25.174	6.780	41.879	251.100
2003	9.789	113	25.431	6.772	42.105	283.675
2004	10.069	104	25.201	6.610	41.984	302.799
2005	10.526	105	25.304	6.517	42.452	332.507
2006	10.871	101	25.616	6.644	43.232	349.401
2007	11.037	84	25.475	6.286	42.882	272.910
2008	10.859	86	23.975	5.594	40.514	249.044

Kaynak: TÜİK

Hayvansal üretim alt sektöründe kanatlı hayvan sayısının ve beyaz et üretiminin sürekli bir artış eğilimi içinde olması, karlılığı yüksek olan alanda yapılan sermaye yoğun üretim etken olmaktadır. Sığır işletmeciliğinde büyük sermaye girişleri başlamış olup; büyük işletmelerin küçükler aleyhine yoğun bir rekabet baskısı yarattığı gözlenmektedir. (Günaydın, 2008) Karlılığın düşük olduğu koyun yetiştiriciliği ise, küçük köylü üretimi olarak varlığını sürdürmektedir (Günaydın, 2009).

Ülkenin hayvan varlığındaki azalma, popülasyonun genetik kapasitesinin ve verimliliğinin yükseltildiği durumlarda, hayvansal üretimde bir düşüşe yol açmayabilir.

Çizelge 7. Hayvansal Üretimde Değişim (bin ton)

YIL	SÜT (Bin Ton)	KIRMIZI ET* (Bin Ton)	BEYAZ ET (Bin Ton)	YUMURTA (Milyon Adet)
1990	9.617	507	163	7.699
2000	9.793	491	662	13.509
2001	9.495	436	630	10.575
2002	8.409	421	726	11.555
2003	10.611	367	905	12.667
2004	10.679	447	915	11.056
2005	11.108	409	980	12.053
2006	11.952	439	934	11.734
2007	12.329	577	1.099	12.692
2008	7.723	..	1.123	13.191

Kaynak: TÜİK, * Kayıtlı mezbaha ve kurban kesimleridir.

Görüldüğü gibi, 2000 – 2007 döneminde Türkiye'nin süt, kırmızı ve beyaz et ile yumurta değerlerinde bir artış görülmektedir.

Tarımsal Dış Ticarete Değişim

Tarımsal üretimde birçok alt sektörde gözlenen bu gerileme, bir kısmında ise nüfus artış hızının gerisinde kalan mütevazı üretim artışları, doğal olarak tarımsal dış ticaret rakamlarına yansımaktadır.

Son çeyrek yüzyılı aşkın zaman dilimine ilişkin, tarım ürünleri dış ticaret verilerini gösteren aşağıdaki çizelgeden de izleneceği üzere, Türkiye, 2000'li yılların başına dek tarımda net dışsattırmacı bir ülke konumundadır.

**Çizelge 8. Tarım Ürünleri Dış Ticareti
(Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına göre, Bin Dolar)**

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Yıllar	İhr.	İth.	Denge	Yıllar	İhr.	İth.	Denge
1980	1.654	80	1.574	1990	2.060	1.139	921				
1981	2.212	143	2.069	1991	2.397	676	1.721	2000	1.684	2.125	-441
1982	2.123	190	1.933	1992	1.949	926	1.024	2001	2.006	1.410	596
1983	1.873	159	1.714	1993	2.093	1.359	735	2002	1.806	1.704	102
1984	1.743	406	1.337	1994	2.055	883	1.172	2003	2.201	2.538	-336
1985	1.666	282	1.384	1995	1.861	1.909	-47	2004	2.645	2.765	-120
1986	1.821	289	1.532	1996	2.179	2.167	12	2005	3.468	2.826	643
1987	1.830	477	1.353	1997	2.387	2.418	-31	2006	3.611	2.935	676
1988	2.332	301	2.031	1998	2.375	2.127	248	2007	3.883	4.672	-788
1989	1.864	887	977	1999	2.095	1.650	446	2008	4.168	6.433	-2.265
1980-89	1.912	321	1.590	1990-99	2.145	1.525	620	2000-08	2.830	3.045	-215

Kaynak: TÜİK

1980 – 1989 yılları ortalama 1,6 milyar dolara yakın bir dış ticaret fazlası ile geçilmiştir. 2000 – 2008 dönemi, Türkiye'nin ilk kez bir dönem ortalaması olarak tarımda açık verdiği yıllar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemdeki dokuz yılın beşinde, Türkiye tarım dış ticaret açığı vermiştir. Dönemin dışsatis ortalaması 2,8 milyar dolar olarak bir önceki dönem ortalamasının 700 milyon dolar üzerine çıkmıştır. Dışalım ortalaması ise ikiye katlanarak, 3 milyar doların üzerinde gerçekleşmiştir. Tarımsal dışalımın, ülke düzeyinde kuraklığın yaşandığı 2007 yılında 4,6, kuraklığın yalnızca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kaydedildiği 2008 yılında ise 6,4 milyar dolara ulaşması, özellikle dikkat çekicidir. Bu büyüklükteki tarımsal dışalım, Cumhuriyet tarihinde ilk kez yaşanmaktadır. Nihayet dönem ortalaması, 215 milyon dolar tarımsal dış ticaret açığı ile gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin 2008 yılında tarımsal dışalığa ödemek zorunda kaldığı döviz miktarı düşündürücüdür: Hububat ürünleri 2,039, Hayvansal ve bitkisel yağlar 1,525, gübreler 1,401 ve yağlı tohum ve meyveler 1,388 milyar dolar. Tarımsal dışsatis ise, her zaman olduğu gibi meyve – sebze ağırlığında sürmektedir.

Türkiye giderek artan ölçüde ithal hammaddeye dayalı bir gıda işleyicisi ve ihracatçısı konumuna gelmektedir. Düşük katma değerli ve emek yoğun gıda sanayi, sını kaydırmacılık çerçevesinde Türkiye'de yerleşmektedir.

Tarımsal İstihdamda Değişim

Türkiye'de 2000 sonrası dönemde tarımsal istihdam % 10 dolayında daralmıştır. 2000 yılında 7,7 milyon, 2001 yılında 8 milyon kişi tarımda çalışırken, bu sayı 2007 yılında 5,6 milyona daralmıştır. Bu çerçevede, 2001 – 2007 döneminde 2,4 milyon çiftçi tarımsal istihdamdan kopmuştur. 2008 yılının ilk çeyreğinde daralma sürerken, ikinci ve üçüncü çeyreklerde yaklaşık 250 bin'er olmak üzere istihdam artışları görülmüştür. Dönemin başlangıcındaki kriz yıllarının tarım istihdamına artış getiren yapısı, dönemin sonunda bir kez daha ortaya çıkmış görünmektedir.

Öncelikle, tarımsal istihdamdaki bu kopuşun, toplumsal ve iktisadi bir modernleşmeyi temsil edip etmediği sorgulanmalıdır. İçlerinde Tarım ve Köyişleri Bakanı ve bazı iktisatçıların bulunduğu kimi çevreler, bu tabloyu uygulanan başarılı politikaların doğal bir sonucu olarak yorumlamaktadırlar. Bu görüş, gelişmiş ülkelerde tarımın istihdamdaki payının % 5, GSMH'daki payının ise % 2 dolayında olduğunu, tarımın payının bu değerlere doğru çekilmesinin gelişme eğilimini temsil ettiğini savunur. Diğer sektörlerin istihdam çağırmadığı; tarım sektöründeki kadın ağırlıklı ve eğitimsiz işgücünün diğer sektörlerle transfer ol(a)madığı ve kente göç sonrası özellikle kadın işgücünün neredeyse tamamının, erkek işgücünün ise önemli bir bölümünün işsiz kaldığı bu süreç, modernleşmeyi değil toplumsal çöküntüyü temsil etmektedir. 3 Ekim 2005 tarihli Müzakere Çerçeve Belgesi'nde kişilerin serbest dolaşımına kalıcı derogasyon getirilebileceğinin ifade edilmesi, tarımdaki çözülmeye doğacak sosyal sorunları Anadolu kentlerinde izole etme çabasını göstermektedir.

Tarım Katma Değerinde Değişim

1998 sonrası dönem, cari ve sabit fiyatlarla, tarım katma değerinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payının, hemen tüm yıllarda düzenli olarak düşüşüne tanıklık etmiştir.

Aşağıdaki çizelgeden görüleceği gibi, cari fiyatlarla 1998 yılında 8.5 milyar lira olan Tarım katma değeri, 2007 yılında 62.5 milyar liraya yükselmiştir. Buna karşın, cari fiyatlarla GSYH'nın daha hızlı bir tempoda büyümesi nedeniyle, tarımın GSYH içindeki payı % 12.1'den % 7.3'e düşmüştür.

1988 yılını baz alan sabit fiyatlarla yapılmış bir analiz ise, oldukça farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Buna göre, 1988 – 2007 aralığında GSYH 70.2 milyar liradan 101 milyar liraya çıkmış; buna karşılık aynı dönemde tarım katma değeri 8.5 milyar liradan ancak 8.7 milyar liraya yükselbilmiştir. GSYH içinde tarımın payı ise % 12,1'den % 8,6'ya düşmüştür.

Görülüyor ki, tarımın GSYH içindeki payının düşmesi, tarım katma değerinin bazı yıllar oransal, bazı yıllar ise mutlak gerilemesinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Çizelge 9. Tarım Katma Değerinin (TKD) Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki (GSYH) Payı (1988 Baz)

YIL	CARI FİYATLARLA			SABİT FİYATLARLA		
	GSYH (Milyon TL)	TKD (Milyon TL)	Tarımın Payı (%)	GSYH (Milyon TL)	TKD (Milyon TL)	Tarımın Payı (%)
1998	70.203	8.521	12,1	70.203	8.521	12,1
1999	104.596	10.683	10,2	67.841	8.031	11,8
2000	166.658	16.431	9,9	72.436	8.627	11,9
2001	240.224	20.738	8,6	68.309	7.926	11,6
2002	350.476	20.738	5,9	72.520	8.663	11,9
2003	454.781	44.180	9,7	76.338	8.476	11,1
2004	559.033	51.783	9,3	83.486	8.702	10,4
2005	648.932	59.027	9,1	90.500	9.275	10,2
2006	758.391	60.819	8,0	96.738	9.393	9,7
2007	853.636	62.514	7,3	101.046	8.706	8,6

Kaynak: TÜİK

Tarıma Dayalı Sanayide Artan Tekelleşme

Başta özelleştirmeler olmak üzere uygulanan mali, ekonomik politikalar sonucu gerek gıda sanayi gerekse tarıma girdi sağlayan sanayilerde hızlı bir yoğunlaşma dikkati çekmektedir. Bu konuda Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2001 yılında gıda sektöründe yoğunlaşma istatistikleri yayınlanmıştır. Daha sonraki yıllarda bu çalışmadan vazgeçildiği söylenmektedir.

Çizelge 10. Tarım Ürünleri İşleme Sektöründe Yoğunlaşma Oranları (2001)

Faaliyet adı	İşyeri Sayısı	CR4	CR8
Nişasta ve Nişasta Ürünleri	6	95,8	100,0
Bira ve Malt	8	77,2	100,0
Alkolsüz İçecek, Maden ve Kaynak Suları	54	75,0	84,7
Şarap	13	73,5	91,5
Balık ve Balık Ürünleri	16	68,1	84,6
Tütün ürünleri	25	66,7	88,5
Unlu Mamuller (Makarna, Şehriye vb.)	19	61,6	81,8
Kakao, Çikolata ve Şekerleme	85	61,4	82,1
Süt Ürünleri	114	51,8	66,1
Şeker	39	35,9	53,4
Bitkisel ve Hayvansal Yağ	95	35,1	48,9
Mezbahacılık; Et İşleme ve saklama	99	34,7	50,3
Sebze ve Meyve İşleme ve Saklama	234	20,0	29,4
Öğütülmüş Tahıl ürünleri	264	18,1	27,5

Kaynak: TÜİK'den aktaran Necdet Oral, 2009

Çizelgede CR4 sektörün en büyük dört şirketinin, CR8 ise sekiz şirketinin pazar payını göstermektedir. Bu yıldan sonra yoğunlaşmanın çok daha arttığı bilinmektedir. Ancak bu veriler bile 2001 yılında gıda sanayinin çoğu dalında çok yüksek veya yüksek düzeyde bir yoğunlaşma olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin son Tekel özelleştirmesi ile sigara piyasasında firmaların pazar payları şöyle olmuştur.

Çizelge 11. Türkiye’de Sigara Üretiminde Şirketlerin Pazar Payları (2009)

Firma	Pazar Payı %
Philip Morris	44
BAT	37
JTI	9
European Tobacco	7
Imperial	3

Kaynak: Tütün Eksperleri Derneği

Sadece beş yabancı firma bütün pazara sahiptir. İlk iki firma bile pazarın % 81’ine sahiptir. Tütün yasasıyla ayrıca sözleşmeli tarım dayatılmıştır. Bu yasa ile de güçlenen sigara firmaları tütün alım fiyatları üzerinde olağanüstü bir hegemonya kazanmışlardır. Sütte de benzer bir olay gerçekleşmiş, devlete ait Süt Endüstri Kurumunun özelleştirilmesi arkasından çoğunluğu yabancı sermayeli firmalar ham süt alımı, süt ve ürünleri üretiminde büyük bir tekelleşme yaratmışlardır. Kar etmekte olan fabrikalar satın alma sonrası kapatılmış ve özellikle doğu ve Güneydoğu Anadolu’da süt endüstrisi nerdeyse tasfiye edilmiştir.

Günümüzde gerek dünya gerekse Türkiye’de organize perakende sektörünün gücünün yoğunlaşması tarım ürünleri üzerinde hegemonyayı arttırmıştır. Fiyat ve teknoloji üzerinde bu şirketlerin gücü olağanüstü düzeylere varmıştır. Adeta bu şirketler topluma istediğini yedirebilme gücüne sahip olmuşlardır. Rekabet Kurumu verilerine göre; en büyük beş zincir perakende şirketinin (Migros, CarrefourSa, BİM, Metro ve Tesco) gıda perakendeciliğindeki pazar payı % 60’ı geçmektedir. (Oral, 2009)

Piyasa ve Ölçek Fetişizmi

Ülkemizde ve dünyada serbest piyasa fetişizmi çok güçlüdür. Dünya Ticaret Örgütü aracılığı ile endüstriyel tarım modeli ile yoğun girdi kullanan, çevreyi kirleten ve yoğun desteklemelerle üretim yapan gelişmiş ülkeler; gelişmekte olan ülkelerin şu ana kadar kısmen gümrüklerle korunan pazarlarını açarak tarımsal ürünlerine pazar bulmak istemektedirler. Bu gerçekleştiğinde “gelişmiş ülkelerdeki 90 milyon çiftçi, gelişmekte olan ülkelerdeki 2,5 milyar çiftçiyi işsiz bırakacaktır” (Boratav, 2005)

Türkiye’de ve dünya’da köylü işletmelerin ortadan kaldırılmaları için gerekçe ölçek ekonomilerine dayandırılmaktadır. Bu ölçek fetişizminin gerçeklerle ilişkisi çok zayıftır. Geçmişte süt sığırcılığında kriz olduğunda kapananlar önce büyük işletmeler olmuştur. Köylü işletmeleri hayvan sayısını azaltmakla birlikte üretime devam etmişlerdir. Köylü işletmeleri daha yoğun emek kullanırlar ve/veya yoğun emek gerektiren sebze, meyve gibi ürünleri ve hayvancılığı seçerler. “Bu nedenle köylü işletmelerinde alan verimliliği daha yüksektir. Ancak emek verimliliği böyle olmayabilir. Hangisi dikkate alınmalıdır? Doğrusu toplam faktör verimliliğinin alınmasıdır. Katma değer veya net gelir, sosyal fırsat maliyetleri ile değerlendirilmiş olan üretim faktörlerinin toplamına bölünmelidir. Emek gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanda daha bol olduğundan ve dolayısıyla fırsat maliyeti düşük olduğundan, buna karşılık toprak ve sermaye daha az olduğundan ve bu nedenle daha yüksek bir fırsat maliyeti olduğundan küçük işletmelerin daha yüksek bir toplam faktör verimliliği olması normaldir”. (Griffin, K. Ve ark., 2002, s. 10) Küçük işletmelerin ölçek sorunu, daha üst aşamalarda özel girişimlerin, kamu yatırım ve hizmetlerinin ve kooperatiflerin yardımıyla aşılabilmektedir. Örneğin eğer makineler kiralananarak kullanılabilirse veya makine parkları geliştirilebilirse, devlet sulama kanalları ve diğer tarım hizmetlerini iyi götürebilirse ve kooperatifler iyi örgütlenebilirse köylü işletmelerinin pekâlâ verimli çalışması mümkündür.

Diğer yandan verim konusunun daha eleştirel bir tarzda ele alınması da gerekmektedir. Grain (2008) kuruluşu bu sorunu şöyle ele almaktadır:

“Yüksek”den ne kastedilmektedir. Hangi koşullar altında yüksek verim alınmaktadır? Sonuçlar ne olmaktadır? Yeşil devrim ve endüstriyel tohum çeşitlerinin kendiliklerinden verimli olduğunu söylemek yerine bunların kimyasal gübrelere olumlu karşılık verdiklerini söylemek daha doğrudur. Ancak bunlar hastalık ve zararlılara daha dayanıksızdır ve yüksek dozda tarım ilacına ihtiyaç gösterirler. Aynı zamanda çok suya ve iyi toprağa ihtiyaç duyarlar. Bunlar olmazsa ortada yüksek verim falan kalmaz. Diğer etkileri dışında bu verim için yüksek düzeyde masraf da gerekli olur. Diğer taraftan verim nedir? Bir agronomist açısından belli bir üründen bir hektar alanda aldığınız üründür. Fakat birçok çiftçi açısından cevap daha karmaşıktır. Birçok ürün istatistikleri ana ürün açısından durumu ele alır. Tahıllarda bu elde edilen tohumdur. Ancak toprağın istenilen özellikte kalmasını sağlayan ve hayvanlar için yararlı olan saman ele alınmaz. Diğer yandan yüksek verim, beslenme değeri ve lezzetin düşmesi pahasına elde ediliyorsa bunun değeri nedir? Ara ürün yetiştirenler için durum daha karmaşıktır. Bir alandan birkaç ürün birden elde ediliyorsa sadece ana ürünün verimi pek bir şey ifade etmeyebilir.”

Verim konusunu incelerken gıdanın niteliği de çok önemlidir. Daha fazla gıda daha fazla beslenme anlamına gelmeyebilmektedir. ABD’de yapılan bir araştırma ile 1950–1999 yılları arasındaki 50 yıllık süre içinde çoğu sebze olan 43 sebze ve meyvede 13 besin maddesinde besin değerlerindeki değişimler incelenmiştir. (Davis ve ark. 2004)

Protein, kalsiyum, fosfor, demir, riboflavin ve askorbik asit düzeylerinde 1999’da 1950’ye göre düşmeler görülmüştür. Örneğin ıspanakta askorbik asitte (C vitamini) düşme oranı %52’dir. Soğanda ise bu düşme %28’dir. Demir oranındaki düşüşler soğanda %56, ıspanakta ise %10 olmuştur. Araştırmacılar bitkilerin besin içeriklerindeki değişimleri aradan geçen bu süre içinde çeşitlerdeki farklılık ile açıklamışlardır. İslah çalışmalarında verim artışı sağlanırken besin maddelerinde düşüş gerçekleşmektedir. Aynı şekilde büyüme hızı ile zararlı ve hastalıklara dayanıklılık, verimle zararlı otlara dayanıklılık arasında ters yönde ilişki vardır. Bu nedenle endüstriyel çeşitlerle yapılan tarım nerede ise kaçınılmaz olarak tarım kimyasalları ile gerçekleştirilebilmekte, endüstriyel tarımı güçlendirmektedir. Araştırmacılar brokoli, patates vb. birçok üründen değişik çeşitleri kullanarak aynı koşullar altında yapılan denemelerde antioksidanlarda görülen farklılıkların çeşitlerden kaynaklandığını belirtmektedirler.

Küreselleşmenin Çok Yanlı Saldırısı

Çiftçi ve köylü çok yanlı bir saldırı altında. Çoğu metropol ülke sermayesi güdümündeki uluslararası süper market zincirleri tarım üreticilerini kısıvrak yakalıyor. Bizden daha örgütlü Amerikan tarım üreticileri bile bu zincirlerin önerdiği düşük fiyatlar nedeniyle bunalıyor. Büyük şirketler anlaşmalı tarım modeliyle çiftçiye istediği fiyatı empoze edebiliyor.

Girdi üreten büyük tarım tekelleri GDO’lu tohumlarla üreticileri her yönden kısıvrak yakalamaya çalışıyor. Artık onların GDO’lu tohumlarını seçerseniz, gene onların önerdiği ve ancak o tohumla uyumlu ot öldürücüsü ilacı da almak zorunda kalıyorsunuz.

Tarım ürünleri artık işlenerek üreticilere iletiliyor. Giderek daha çok sayıda insan fastfood restoranlarında beslenmeye başlıyor. Reklam aracılığı ile küçük yaşta insanlar belli lezzetlere alıştırılıyorlar. Bu fastfood yiyecekleri insan sağlığına zararlı oluyor. Artık çiftçi ürünlerini çok ucuza bunlara satıyor ve bazı çocuklar doğal gıdaları tanımıyorlar bile. Tüketiciler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çoğu yoksullar da dahil olmak üzere şişmanlamakta, katkılar ve zararlı maddelerle yüklü hazır gıdalarla zehirlenmektedirler.

IMF ve Dünya Bankası önerileri ile Türkiye’de gübre, yem üreten, süt, et işleyen bütün KİT’ler özelleştirildi. Yakında araştırma enstitülerinin çoğu kapatılacak. Tohumları artan oranlarda yurt dışı dünya tekellerinden alacağız. Sulama sistemlerinin özelleştirilmesi yakındır.

Savunma ve Karşı Atak

Şirketlerin küreselleşmesi ve neo-liberalizmin saldırısı çiftçiye ve tüketiciye yönelik olarak çok yönlü olmaktadır. Savunma ve karşı mücadele de çok yönlü olmak zorundadır. Eskiden Türkiye’de gerçek bir toprak reformu yapmak istemeyenler tarım reformundan söz ederlerdi. Bu gün ise aynı çevreler dağıtılacak toprak kalmadığından ve küreselleşme çağında rekabet etmek ve tarımsal yapılarımızı gelişmiş ülkelere açmaktan başka çare olmadığını söylemektedirler. Toprağın az sayıda elde toplanması olgusu halen devam etmektedir ve bu gerek yoksulluğu gerekse de üretimi geriletken, endüstriyel tarımı savunan bir yapı oluşturmaktadır. Ancak bugün yalnızca toprak dağıtımı sorunu çözmeyecektir. Aslında dünya toprak reformu deneyimleri toprak dağıtımı ile birlikte diğer etkenlerin birlikte uygulanmasının başarıyı artırdığını ispatlamaktadır. Örneğin Tayvan, Güney Kore, Çin toprak reformu deneyimleri, tarımı destekleyerek, kırsal kalkınma ile birlikte yapılan toprak dağılımının tarımsal üretimi artırdığı, yoksulluğu azalttığı ile ilgili sağlam bilgiler getirmektedir. (Griffin, Khan ve Ickowitz, 2002, s.41)

Geçen yüzyılda Dünyada yapılan toprak reformlarının bazıları sosyal değişimin önüne bir set oluşturmak için (Tayvan ve Güney Kore gibi) bazıları da Küba, Çin, Nikaragua gibi kapitalizmi aşmak amacıyla yapılmıştır. Çin, Vietnam, Küba gibi ülkelerde daha sonraları dağıtılan topraklar kolektifleştirilmiştir. Bu ülkelerde kolektifleştirmenin kamusal mülkiyet olarak değil, işçiler adına iktidara el koyan bir yönetici kesimce yönlendirilmesi verimsizlik ve sömürüye yol açmıştır. Çin’de 1978’lerden başlayarak, Vietnam’da 1993’erden sonra kolektif tarımdan geri dönmüş, topraklar tekrar ailelere dağıtılmıştır. Bugün Dünya’da başarılı kolektif sistemlere sahip, çok özel politik ve sosyal bir ortamda olmak üzere kapitalist kesimden kibutzları ile İsrail, ve sosyalist kesimde ise Sovyetler Birliğinin çöküşü sonrasında devlet çiftliklerinin çoğunu kooperatifleştiren, devlet çiftliklerinde yönetime katılmaya geçen, bir miktar da aile tarımına yer açan, endüstriyel tarımı terk ederek, organik ve sürdürülebilir tarım seçeneklerini uygulayan Küba kalmıştır. (Griffin, Khan ve Ickowitz, 2002, s.35; Xiaoshan, 2002, s.491; Thinh, 2002, s.503; Erdil, 2003, s.54-61)

Bugün veya gelecekte yapılacak bir toprak reformunda toprak dağıtımı ile birlikte tüketicilerle dolayısıyla bütün toplumla bir ittifak öngörülmalıdır. Neo-liberalizm ve şirket küreselleşmesi sadece çiftçileri veya tarım işçilerini değil bütün tüketicileri tehdit etmektedir. Öncelikle gerçekte olmayan “serbest rekabet” değil “besin egemenliği” temel ilke kabul edilmelidir. (Tolios, 2005) Dünya Bankası veya Avrupa Birliğinin dayatmaları kabul edilmemeli, her ülkenin bu arada Türkiye’nin de tarımsal sistemlerini korumak ve kendi gıda ihtiyacını karşılamak hakkına sahip olduğu kabul edilmelidir. Bu kabul edilmediği, gümrüklerimiz açıldığı takdirde örneğin Doğu Anadolu’da ve Güneydoğu Anadolu’da toprak sahibi olan çiftçiler AB rekabeti ile hayvan besleyemez, buğday üretmez hale geleceklerdir. Besin egemenliği, içine kapanma, otarşı değildir. Uluslararası ticaret herkese yarar getirecek şekilde yapılmalıdır. Ancak her ülke kendi tarım sistemini yıkımdan koruma hakkına sahip olmalıdır. Besin egemenliği (food sovereignty) bireylerin, toplulukların ve ülkelerin kendi besinlerini üretebilmeleri ve tarım politikalarını belirleyebilme hakkı olduğunu kabul eden bir düşüncedir. Bu görelilik olarak yeni bir kavramdır ve yerel topluluk ve devletlerin işletme ve besin politikaları üzerinde daha çok kontrollerini öngörür. Besin egemenliği kavramı 1996–2002 yılları arasında Dünya Besin Zirvesinde aktif olan bazı sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına dayanmaktadır. Kendisini köylü kuruluşlarının uluslararası hareketi olarak tanımlayan Via Campesina dämpinglere karşıdır ve Tarımsal Ticaret Enstitüsü gibi ABD merkezli sivil toplum kuruluşları ile birlikte kavramı tarımsal ticaretin liberalleşmesine karşı bir duruş olarak koymuştur. Besin egemenliği küçük ölçekli sürdürülebilir tarımı korumaya olan ihtiyacı vurgular. Bunu ulusal besin pazarlarını; dämpingler gibi yolları kullanan adil olmayan ticaretten koruyarak, çiftçilerin toprak ve kredi gibi kaynaklara sahip olmasını geliştirerek, genetik, toprak ve su kaynakları üzerindeki haklarını, şirketlerin haklarına karşı koruyarak yapar. (Via Campesina, 2003)

Organik, “düşük endüstriyel girdiye dayalı sürdürülebilir tarım” ve permakültür seçenekleri yaygınlaştırılmalı ve endüstriyel tarımdan bir an önce vazgeçilmelidir. Aksi takdirde çiftçiler kazandıklarının çoğunu endüstriyel girdi üreticilerine teslim edecekler, tüketiciler zararlı besinlerle beslenecek, doğanın tahribinin önüne geçilemeyecektir. Yerel toplumlar genetik kaynaklarına sahip olmalı, devlet kurumları da bunu desteklemelidir. Araştırmalar çiftçiye ve tüketicilere dönük olmalı, çiftçinin araştırmalara en başından itibaren katılacağı “katılımcı araştırma yaklaşımı” bütün araştırma enstitülerinde ve fakültelerde kabul edilmelidir. (Özkaya, Tayfun ve ark. 2003, s.187–188) Hem ülkenin

hem de bölgelerin besin açısından olabildiğince öz yeterliliğe ulaşmasına gayret göstermelidir. Biyoçeşitlilik gerçekleştirilmeye veya sürdürülmeye çalışılmalı, hayatın patentlenmesine karşı çıkılmalıdır.

Bütün ülkede kooperatifler desteklenmeli, bu kurumların girdi üretiminden, ürünleri işlemeye, pazarlamadan, finansman ve bankacılığa kadar her alanda çalışması için önlemler alınmalıdır. Demokratik ilkelere göre çalışan kolektif işletmeler de özendirilmelidir.

Toprak reformunun mali açıdan uygulanabilmesi için kamulaştırılacak toprakların piyasa fiyatının altında kamulaştırılması gerekir. Yasal açıdan bu şu anda belki mümkün değildir. Dahası IMF, Dünya Bankası, AB vb. bütün uluslararası kuruluş ve oluşumlar böyle bir kamulaştırmaya şiddetle karşı çıkarlar ve Türkiye'yi sıkıştırırlar. Reformun gerçekleştirilmesi için çok güçlü bir halk desteği gereklidir. Bu yeterince sağlanamazsa reformu sadece Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da sınırlı olarak yapmak, finansmanını zengin köylüleri toprak miktarı ile artan oranda vergilendirerek sağlamak, diğer bölgelerde de vergi tedbirleri ile büyük toprakların satışını teşvik etmek, topraksız ve küçük üreticilerin kolayca toprak alabilmeleri için kredi sağlamak ve bunun için de bir toprak kurumu kurmak gerekebilecektir.

Bütün bunları yapabilmek için halkın, çiftçilerin, tüketicilerin desteği şart. Bunu sağlamak için de katılımcı öğrenim ve eylem yaklaşımının, Brezilya'da MST kuruluşunun uyguladığı Paulo Freire'in özgürleştirici eğitim anlayışının benimsenerek uygulanması yararlı olabilecektir. (Freire, 1968)

KAYNAKLAR

- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, (2007) Avrupa Birliği ve Müzakere Süreci, Ankara
- BBC, (2008), UN, Food Chief Urges Crisis Action, Londra, 22 Nisan 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7360485.stm>
- Bello, W. (2002) Deglobalization: Ideas for a new World Economy, Fernwood Publishing, Halifax, London'dan aktaran: Buckland, J. Ploughing Up the Farm (2004) Zed Books, Manitoba. S.113.
- Boratav, K. (2005) Toprak Reformu Kongresi Bildirisi, Ziraat Mühendisleri Odası ve Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, Şanlıurfa (Samir Amin'den aktarma)
- Commission of the European Communities, (2004) Issues Arising from Turkey's Membership Perspective, Brussels, 6.10.2004, SEC(2004) 1202
- Davis, Donald R., Melvin D. Epp, ve Hugh D. Riordan, (2004), "Changes in USDA Food Composition Data for 43 Garden Crops, 1950 to 1999" Journal of the American College of Nutrition, Vol. 23, No. 6, 669-682, <http://www.jacn.org/cgi/content/abstract/23/6/669>
- Douthwaite, B. (2002), Enabling Innovation- A Practical Guide to Understanding and Fostering Technological Change, Zed Books, London.
- Dünya Bankası (2004) Türkiye Tarım Reformu (1999-2002) Sonuçları Değerlendirmesi, Ankara.
- Dünya Bankası, (1997) Tarımsal Destek Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı, Ankara.
- Dış Ticaret Müsteşarlığı, (2006) www.dtm.gov.tr/SonGelismeler/ilerleme%20raporu/issues_paper_en.pdf
- Erdil, A. (2003) "Sürdürülebilir Kalkınma ve Küba" Birikim içinde, Şubat 2003, sayı: 166, İstanbul
- ETC Group (2008) ,Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life November 2008, Kanada, www.etcgroup.org
- FAO (2000) Agriculture: Towards 2015/30, Technical Interim Report, April, 2000'den aktaran: Buckland, J. Ploughing Up the Farm (2004) Zed Books, Manitoba. S.44-45.
- Food and Water Watch, (2007), The Farm Bill, 2007, Washington, <http://www.fwwatch.org/food/pubs/reports/farm-bill/?searchterm=farm%20Bill%20Corporate>
- Freire, P., (1968) Pedagogy of the Oppressed, New York: The Seabury Press. (Türkçesi: Freire, P. (1991) Ezilenlerin Pedagojisi, Ayrıntı Yayınları)
- Grain (2008) Making a Killing From Hunger, [Http://www.grain.org/articles/?id=39](http://www.grain.org/articles/?id=39)
- Grain (2008), "High Yields" , <http://www.grain.org/jargon/?id=22>Grain, 2008a
- Griffin, K., A. Rahman Khan ve A. Ickowitz (2002) " Poverty and the Distribution of Land" Agrarian Studies içinde, editörler: V.K. Ramachandran ve Madhura Swaminathan, Zed Books, London ve New York.
- Güler, Birgül Ayman, (1995) "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", Amme İdaresi Dergisi, C:28, S:3, Ankara.

Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi

- Günaydın, Gökhan, (2008) "Onurlu Üyelikten Akdeniz Ortaklığı'na: Bir Avrupa Birliği Öyküsü", Memleket, Siyaset, Yönetim, Ankara, 2008/7, s.29 – 60
- Günaydın, Gökhan, (2008) "Süt Sığırcılığının Ekonomi Politikası", Türkiye Süt Sığırcılığı Kurultayı, İzmir,
- Günaydın, Gökhan, (2009) "Koyun Yetiştiriciliğinin Ekonomi Politikası", Türkiye Koyunculuk Kongresi 2009, İzmir.
- Günaydın, Gökhan, (2009) "Türkiye Tarım Politikalarında 'Yapısal Uyum': 2000'li Yıllar" Mülkiye Dergisi, sayı: 262, Ankara.
- Halweil, Brian (2008) Grain Harvest Sets Record, But Supplies Still Tight, [Http:// www.worldwatch.org/node/5539](http://www.worldwatch.org/node/5539)
- Institute for Agriculture and Trade Policy, (2005), United States Dumping on World Markets <http://www.tradeobservatory.org/library.cfm?RefID=48538>
- İzmir Ticaret Borsası, (2002) 2002 İktisadi Raporu, İzmir.
- Murphy, S. et all. (2005) WTO Agreement on Agriculture: A Decade of Dumping- United States Dumping on Agricultural Markets, Pub. No:1, Institute for Agriculture and Trade Policy, Minnesota, [http:// tradeobservatory.org](http://tradeobservatory.org) sayfasında (18.5.2006)
- Murphy, S. (2009) "Free Trade in Agriculture, A Bad Idea Whose Time is Done" Monthly Review, July- August 2009, <http://www.iatp.org/iatp/factsheets.cfm?accountID=500&refid=106576> (15.10.2009)
- Norberg-Hodge, T. Merrifield ve S. Gorelik, (2000) Bringing the Food Economy Home: Local Alternatives to Global Agribusiness, Zed Books, London.
- National Cotton Council of America, (Aralık 2003) www.cotton.org
- National Geographic, Türkiye, (2007), Yeşil Düşler, Ekim 2007.
- Norberg-Hodge, Helena; P. Goering ve J. Page (2001) From the Ground Up- Rethinking Industrial Agriculture, Zed Books, London.
- OECD (2001) Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation 2001 Highlights, OECD, Paris (www.oecd.org)'dan aktaran: Buckland, J. Ploughing Up the Farm (2004) Zed Books, Manitoba. S.110..
- Olhan, E., Arısoy, H., 2007. The Impact of Custom Union Agreement on Turkey's Foreign Trade. Critical Issues for the 21st Century Global Economy: Economics, Finance, Management & Entrepreneurship. Edited by Peter E. Koveos. Athens Institute for Education and Research.
- Olhan, E., (2006) "The Impact of the Reforms: Impoverished Turkish Agriculture" 96th EAAE Seminar "Causes and Impacts of Agricultural Structures" 10-11 January 2006 at Taenikon, Switzerland,
- Özkaya, T., O. Oyan, F. Işın ve A. Uzmay (2001) Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları: Dünü-Bugünü-Geleceği, TZOB, Ankara.
- Özkaya, T., B. Karaturhan ve M. Boyacı (2003) Katılımcı Kırsal Değerlendirme Yaklaşımı- Menemen Projesi Uygulaması, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara.
- Özkaya, T. (2007) "Tohumda Tekelleşme ve Etkileri" Tarım Ekonomisi Dergisi, cilt: 13, Sayı: 1,2, İzmir
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Pamuk Çalışma Grubu verileri
- TZOB (2003) Pamuk Çalışma Grubu Raporu, (www.tzob.org.tr)
- Trinith, N. T. (2002) " Dealing with Agrarian Relations in the Process of Rural Development- Experience of the Communist Party of Vietnam" Agrarian Studies içinde, editörler: V.K. Ramachandran ve Madhura Swaminathan, Zed Boks, London ve New york.
- Tolios, Y. (2005) Çiftçi sendikaları Hareketi Paneli, İstanbul 16 Nisan 2005 (yayınlanmamış konuşma)
- Ulukan, Umut, (2009) Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği, sosyal araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Xiaoshan, Z. (2002) "Economic and Social Vulnerability in Rural China" Agrarian Studies içinde, editörler: V.K. Ramachandran ve Madhura Swaminathan, Zed Boks, London ve New york.
- Watkins, K. ve J.-U. Sul (2003) Cultivating Poverty- The Impact of US Cotton Subsidies on Africa, OXFAM Briefing Paper, n.30, Washington. (www.oxfam.org)
- Via Campesina (2003) Food Sovereignty, [http:// www.aseed.net](http://www.aseed.net) (8 ağustos 2003'de)'den aktaran: Buckland, J. Ploughing Up the Farm (2004) Zed Books, Manitoba.
- Waldie, Paul (2008) "Why Grocery Prices are Set to Soar", Globe and Mail, 24 Nisan 2008'den aktaran Grain, 2008.
- Yükseler, Zafer, (1999) Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi, DPT, Ankara.
- The World Bank, (2004), Turkey- A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization, March 2004. Washington D.C.,